

УДК 316.21

КЛЮЧОВІ СКЛАДОВІ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Клименко Олена Юріївна – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень

У статті розглядаються особливості функціонування державної моделі соціального захисту дітей на прикладі системи програм соціальної допомоги сім'ї, що діють в Україні. Автор аналізує її основні характеристики, підкреслюючи як позитивні, так і негативні аспекти. Розглянуто концептуальні положення, правові норми діяльності соціальних програм та принципи державного контролю щодо їхнього виконання. Економічна криза стала поштовхом для проведення низки реформ, результатом чого стало максимальне скорочення державних витрат на соціальну допомогу дітям, що потрапили в складну життєву ситуацію, та сім'ям з неповнолітніми дітьми. Таким чином, засадою існування в Україні державної моделі соціального захисту став такий принцип: одержувачі державних субсидій зобов'язані їх відпрацьовувати.

Ключові слова: соціальний захист, пільги, субсидії, субсидіарії, діти, сім'я, що потрапила в складну життєву ситуацію.

В статье рассматриваются особенности функционирования государственной модели социальной защиты детей на примере системы программ социальной помощи семьям, которые действуют в Украине. Автор анализирует ее основные характеристики, подчеркивая как их положительные, так и отрицательные аспекты. Экономический кризис стал толчком для проведения ряда реформ, в результате чего были максимально сокращены государственные затраты на социальную помощь детям, которые попали в сложную жизненную ситуацию, и семьям с несовершеннолетними детьми. Таким образом, основой существования в Украине государственной модели социальной защиты детства стал принцип: получатели государственных субсидий обязаны их отработывать.

Ключевые слова: социальная защита, льготы, субсидиарии, дети, сім'я которая попала в сложную жизненную ситуацию.

In the article, the peculiarities of functioning of state model of children social support have been considered through the example of the effective in the Ukraine system of programs of social family care. The author analyzes its key characteristics, highlighting their positive and negative aspects. Conceptual provisions, legal rules of social programs performance and principles of state control of their observance have been considered. To date, there has been marked progress in the sphere of social support of families with children, maternity and child welfare service. The amount of aid recipients increased, that resulted in growth of the state social expenditures. However, the problem of poverty was not solved. Moreover, the urgent need for reforming of social assistance system for the purpose of raising its efficiency and reduction of state spending appeared. Such reform was implemented when the Ukraine experienced economic recession. Economic recession became a push for conducting new wave of reform that resulted in maximum reduction of state spending on social support of children, who find themselves in difficult life situation, and on families with babies. Thus, in the Ukraine the principle that a recipients must work to get grants became the basis for existence of state model of social protection.

Keywords: social protection benefits, subsidies, grantees, kids, family, that in difficult life situation

В умовах гуманізації суспільних відносин особлива увага має приділятися найменш захищеним соціальним групам, серед яких – діти. Виходячи з загальних принципів європейського вектору розвитку держави, найважливішим завданням для України є формування інституту соціального захисту дітей з метою створення сприятливих умов для формування наступних поколінь. Для цього кожній дитині потрібно надати можливість реалізувати свій потенціал, забезпечити максимально можливий рівень фізичного та психічного здоров'я, доступ до отримання якісної освіти, безпечне життя та захист від заподіяння шкоди, позитивні емоційні переживання, розвиток навичок догляду за собою й вирішення повсякденних проблем, формування ідентичності, виховання навичок міжособистісного спілкування та суспільної взаємодії.

Виходячи з загальноєвропейського принципу, що тільки сім'я здатна забезпечити задоволення основних потреб дитини, надавати стимули для її подальшого розвитку, створювати стабільну атмосферу, пріоритетними є сімейні форми виховання. Однак, якщо не існує реальної можливості для дитини жити з рідними батьками, найкраща альтернатива – усиновлення чи удочеріння, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. Проте ці форми соціального влаштування не є поширеними в Україні з ряду об'єктивних та суб'єктивних причин, тому держава бере на себе повну відповідальність за соціальне влаштування дітей, їхнє забезпечення та збереження здоров'я.

У цьому контексті доцільно звернути увагу **на науковий доробок** концепції соціально адекватного державного управління, розроблену В. Буреґою, в якій визначені основні проблеми неузгодженості дій державних органів влади та зазначені можливі перспективи їх подолання [1]. Крім того, на негативні наслідки неузгодженості дій структурних одиниць системи органів державного управління вказує Г. Губерна [2]. Однак зазначений досвід вітчизняних науковців все ще використано в соціальній сфері. Слід також зауважити, що інститут соціального захисту дітей у сучасній науковій літературі системно не вивчено, висвітлено лише загальні напрямки його функціонування [3; 4]. Тому, якщо розглядати соціальний захист з позицій системного підходу, то основним системоутворюючим фактором державної політики можна визначити законодавчо-нормативну базу.

Одна з головних проблем сучасного стану охорони дитинства в Україні – це наявність близько 240 тис. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують соціального захисту і не адаптовані до життя в суспільстві [5, с. 19]. Враховуючи той аспект, що суспільство знаходиться в умовах проведення Сході Антитерористичної операції, то ситуація ускладнюється ще й наступними чинниками: погіршенням життєвих умов значної кількості громадян; суттєвим зниженням фінансової спроможності батьків опікуватись своїми дітьми; наявністю значної кількості соціальних сиріт; виникнення нової категорії соціально невлаштованих дітей – діти вимушених переселенців, не тільки позбавлених нормальних, не кажучи вже про сприятливі, умов для існування, але й переживши страхіття бойових дій; недостатнім розвитком інституту прийомних сімей, їх соціальної підтримки. Усе це обумовлює необхідність докорінного перегляду державної політики щодо розвитку наступних поколінь.

Метою даної статті є визначення ключових складових соціальної підтримки дітей та проблеми її впровадження в сучасній Україні.

Основні засади державного управління інститутом соціального захисту дітей в Україні формувались за умов старої, ще радянської, системи. В основу якої були покладені ідеї колективного виховання дітей. Незмінними вони залишилися й по сьогоднішній день. Відповідно, наша держава успадкувала мережу великих інтернатних закладів, де діти позбавлені індивідуальної опіки та самостійного особистісного розвитку. Радянське минуле вплинуло і на формування визначень об'єкту та предмету соціального захисту дитинства.

Так, об'єктами соціального захисту дитинства в Україні є діти – особи, від 0 до досягнення 18 років, розділені на певні або вікові або проблемні групи в залежності від рівня надання соціальної допомоги. До пріоритетних груп, які, в першу чергу, потребують соціального захисту, відносять: дітей-сиріт; дітей, які залишилися без піклування батьків; дітей, що перебували у девіантних і педагогічно запущених сім'ях; дітей з прийомних сімей, багатодітних та неповних; дітей-інвалідів; дітей, які мають вади у психічному та фізичному розвитку; дітей безробітних громадян; дітей - жертв збройних конфліктів, екологічних і техногенних катастроф; дітей з сімей біженців і вимушених переселенців; дітей, які перебувають на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ [6, с. 36].

В Україні на законодавчому рівні виокремленні специфічні ознаки груп дітей – об'єктів соціальної роботи, а саме: 1) бездоглядні – діти, за поведінкою яких повністю відсутній контроль з боку дорослих, через невиконання або неналежне виконання покладених на них обов'язків щодо виховання та навчання своїх нащадків; 2) безпритульні – діти, що не мають певного місця проживання та/або місця перебування; 3) неповнолітні – діти віком від 0 до 18 років, що потрапили в соціально небезпечне становище, знаходяться в умовах, які представляють небезпеку для їх життя чи здоров'я, або не відповідають вимогам до принципів виховання чи його змісту, вчинили правопорушення чи антигромадські дії; 4) сім'я, що знаходиться в соціально небезпечному положенні чи/або в складній життєвій ситуації – сім'я, де діти перебувають в соціально небезпечному становищі, а також, де батьки або законні представники неповнолітніх не виконують своїх безпосередніх обов'язків і/або негативно впливають на їх поведінку чи/або жорстоко поведуться з ними [7, с. 8].

На сьогодні вирішення проблем дітей зазначених категорій вважаються пріоритетними для сфери соціального захисту та перебувають у компетенції суб'єктів системи профілактики. Під впливом загальноєвропейських процесів ситуація щодо захисту дитинства поступово починає змінюватись. В

Україні виникла гостра необхідність створити власну модель соціального захисту дітей, яка б враховувала всі особливості проблем захисту дитинства.

Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначені основні напрямки діяльності служб у справах дітей, одним з яких є здійснення соціального захисту зазначеної категорії населення. Під соціальним захистом дітей в Україні розуміється комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру, здійснення яких покладається на суб'єктів, зазначених у частинах першій та другій цієї статті, щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіти, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки [8]. Статтею 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначені основні завдання служб у справах дітей: 1) координація зусиль центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи із запобігання дитячій бездоглядності; 2) забезпечення додержання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення; 3) здійснення контролю за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форми власності; 4) ведення обліку дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок); 5) надання органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, громадським організаціям, громадянам практичної та методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту дітей [8].

Партнерами Держсоцслужби у здійсненні соціальної роботи є: Державний інститут розвитку сім'ї і молоді, Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні, Представництво «Кожній дитині» в Україні, Український фонд «Благополуччя дітей», Фонд Народонаселення ООН *Holt International*, Коаліція ВІЛ-сервісних організацій, Всеукраїнська громадська організація «Коаліція захисту прав інвалідів та осіб із інтелектуальною недостатністю «Джерела», Надія і житло для дітей, Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я, Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини.

На сьогоднішній день існує проблема фінансування центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та закладів соціального обслуговування. В умовах проведення Антитерористичної операції виділення бюджетних коштів на захист дитинства в Україні здійснюється взагалі за залишковим принципом. Тому внесення змін до статей 88-90 Бюджетного кодексу України дозволить забезпечити врегулювання на законодавчому рівні питання фінансування центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та закладів соціального обслуговування, що виділяються на соціальний захист населення із місцевих бюджетів та враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів. Вирішення питання фінансування центрів соціальних служб для сім'ї, дітей, молоді та закладів соціального обслуговування дозволить збільшити кількість отримувачів соціальних послуг, та розширити перелік самих послуг.

В сучасному українському суспільстві економічна база соціального захисту дітей значно зменшилася. Вона включає як матеріальну частину (житлові та нежитлові приміщення, корпуси установ, обладнання), так і фінансову (кошти, необхідні для виплат та допомоги, організації та проведення конкретних заходів, здійснення спеціальних програм, а також для зарплати співробітникам). Фінансова складова формується шляхом надходжень: бюджетних та позабюджетних коштів, благодійних внесків різних фондів, підприємств та установ, грошових надходжень, що виділяються профспілковими і громадськими організаціями, релігійними організаціями і меценатами.

Важливим напрямком зміцнення матеріального економічного захисту дитинства є підвищення рівня життя сімей, в першу чергу тих, в яких є діти. Можна констатувати, що в українському суспільстві проблеми виникають не тільки в сім'ях, які мають відхилення, а й у цілком благополучних родинах. В Україні існують чотири основні форми державної допомоги сім'ям, які мають дітей: 1) грошові виплати сім'ї на дітей у зв'язку з народженням, утриманням та вихованням; 2) трудові, податкові, житлові, кредитні, медичні та інші пільги сім'ям з дітьми; 3) безкоштовні видачі сім'ї та дітям (дитяче харчування, ліки); 4) соціальне обслуговування сімей (психологічне, юридичне, педагогічне консультування) [9]. Отже, система соціального захисту дитинства залишається поза процесом реформування, а тому ефективний економічний захист дитини на рівні сім'ї адресного характеру в нашій державі відсутній. Подібна політика в майбутньому може мати негативні соціальні наслідки. Одним з напрямків у вирішенні цієї проблеми може стати відновлення чисельності дошкільних дитячих установ і дитячих садків, які перебувають на змішаному фінансуванні (бюджетні кошти, оплата батьків, спонсорські внески). Є необхідність у цілеспрямованій роботі з реформування законодавства та пошуку нових джерел фінансування для забезпечення належного рівня соціального захисту дитинства.

Однак проблема з фінансуванням хоча і є основною, але вона не єдина в цілому комплексі питань, що виникають перед структурами соціального захисту дитинства. Аналіз ситуації в царині соціального захисту дитинства дозволяє нам виділити сім проблемних зон.

1. Невизначеність методологічних підходів щодо принципів соціального захисту дітей в Україні. Адже одночасно існує три форми соціального влаштування дітей: державна, державно-громадська та сімейна, паралельно виникають ще й альтернативні. Така ситуація виникла через невизначеність моделі соціального захисту дитинства, відсутність обґрунтованої організації самого процесу соціального захисту дітей.

2. У законодавчій базі відсутнє чітке визначення мети соціального захисту дитинства, що дає можливість організаціям та установам на місцях, і навіть органам виконавчої влади розширювати коло завдань та вирішувати проблеми загально соціального рівня (в рамках соціальних процесів – освітнього, культурного, дозвілевого) без виділення окремого «дитячого аспекту». Як наслідок, система соціального захисту дітей розчиняється в чисельних напрямках соціальної діяльності, а в деяких випадках ототожнюється з соціальним супроводом сім'ї.

3. Домінування державних форм виховання над сімейними, за умов, коли державою не передбачено джерел для їх належного фінансування. У той же час у суспільстві спостерігається послаблення сімейних стосунків та ставиться під сумнів виховна функція родини.

4. На управлінському рівні відсутня чітко налагоджена скоординована діяльність закладів системи соціального захисту дитинства. В багатьох випадках соціально-педагогічна інфраструктура для дітей створюється безсистемно, заклади її функціонують ізольовано та мають різну відомчу підпорядкованість, що знижує ефективність їхньої діяльності, оскільки в багатьох випадках відбувається дублювання повноважень. Причиною цього, на нашу думку, є відсутність теоретичних розробок та науково обґрунтованих механізмів формування ефективної системи управління моделлю соціальної політики щодо соціального захисту дітей, яка б дозволила на практиці створити структуру з чітким взаємозв'язком та взаємодією, здатну на ефективне функціонування.

5. З боку інститутів громадянського суспільства відсутня будь-яка раціонально організована система підтримки соціального захисту дитинства, оскільки та незначна кількість громадських організацій, що діє, фінансується за рахунок іноземних фондів, а тому займається виключно тією діяльністю, за яку сплачує бенефіціарій.

6. Слабке кадрове забезпечення установ та організацій щодо соціального захисту дітей унеможливило розвиток вузької спеціалізації та надання кваліфікованої допомоги. Так, на сьогоднішній день, в Міністерстві освіти і науки України відсутня освітньо-кваліфікаційна характеристика та освітньо-професійна програма підготовки соціальних працівників у такій вузькій спеціалізації як соціальний захист дітей.

7. Низька правова культура українського суспільства сприяє розвитку корупції та кругової поруки в органах соціального захисту дітей.

Аналіз правової та матеріально-економічної бази соціального захисту дітей дає можливість говорити про недосконалість першої та недостатність другої. Недосконалість законодавства щодо соціального захисту дитинства полягає у відсутності реального діючого механізму отримання соціальних гарантій, надання яких передбачено значною кількістю законів, указів та постанов. Крім того, слабка система санкцій, що карають за їхнє невиконання, дає співробітникам соціальної сфери можливість відчувати безкарність за ненадання допомоги. Деякі гарантії, передбачені законодавцем, мають виключно декларативний характер, оскільки не опрацьовані механізми їхнього практичного застосування (наприклад, захист від інформаційного та психологічного насильства).

Виділені проблеми дають можливість констатувати наявність комплексу питань у сфері соціального захисту дітей в Україні, що потребують вирішення як на державному, так і на місцевому рівнях. У цьому контексті особливого значення набуває формування регіональної політики щодо соціального захисту дітей, оскільки саме на місцях можна оперативніше і своєчасно вирішувати нагальні проблеми та долати ризики, що виникають в процесі розвитку суспільства. Крім того, саме на місцевому рівні при розробці програм соціальної допомоги можуть бути враховані історичні, економічні, соціокультурні особливості регіону, виявлено можливості перерозподілу коштів. Однією з дієвих ланок зазначеного рівня можуть стати освітні заклади. Спеціальна система соціального захисту дітей у сфері освіти лише починає формуватись в рамках діяльності загальноосвітньої школи. Її суб'єктами виступають соціальні педагоги та соціальні психологи, яких сьогодні з великими проблемами вводять до штату загальноосвітніх шкіл, іноді виділяючи лише одну ставку для двох фахівців, що змушує поєднувати в одній особі і соціального педагога і психолога. Проблеми дітей, які покликані вирішувати зазначені спеціалісти, у більшості випадків недооцінюються, хоча й потребують особливої уваги. Крім того, статус спеціалістів з зазначених сфер у системі освіти є настільки низьким, що до школи ідуть працювати далеко не найкращі спеціалісти, а це в свою чергу дискредитує цю спеціальність. Таким чином, створюється

певне замкнене коло, заручниками якого є діти. Хоча реальна допомога родині може бути надана тільки при поєднанні соціальної та психологічної роботи. А соціальний працівник повинен вміти психологічно грамотно вести прийом, бесіду, переговори, тактовно надавати допомогу і орієнтувати сім'ю на самодопомогу, а також здійснювати первинну психологічну підтримку. Наявність кваліфікованих соціальних педагогів та психологів в загальноосвітніх школах України є все ще рідкісним явищем.

Причина виникнення подібної ситуації пов'язана з тим, що за радянських часів процес виховання забезпечувався педагогічним колективом за підтримки дитячих громадських організацій. Сьогодні ж ці організації або зруйновані, або зведені нанівець. Вчителі ж у загальноосвітніх школах, посилюючись на низький рівень заробітної плати, вважають себе вільними від виховних функцій, у той час як зростає кількість учнів з педагогічно запущених і проблемних сімей, що потребують не просто підвищеної уваги, а серйозного втручання. Зростання кількості занедбаних дітей в українському суспільстві безпосередньо пов'язане з процесом руйнування інституту сім'ї. Однак зазначена проблема не єдина. Аналіз роботи діючої в Україні мережі закладів та установ зазначеного профілю дав можливість виділити ряд сталих принципів, на яких ґрунтується державна політика.

1. **Методологічний принцип** – визначає вектор розвитку державної політики щодо вирішення проблем соціального захисту дітей. На сьогоднішній день, окрім визначення його напрямку як загальноєвропейського, з'ясувати щось більш детальніше не можливо, під великим запитання залишається і тип моделі, в рамках якої буде реформуватись сама система соціального захисту дитинства. Не зважаючи на певну методологічну розгубленість, в Україні дитина визнається цілком самостійним суб'єктом права, якому на законодавчому рівні гарантовано розвиток особистості, збереження здоров'я та безкоштовна освіта, а існуючий інститут соціального захисту намагається діяти дотримуючись принципів гуманізму.

2. **Управлінський принцип** – визначає структуру органів соціального захисту та забезпечення, їх якісний та кількісний склад, які надають допомогу, як окремій дитині, так і родині в цілому, що потрапили в складні життєві обставини. В його рамках формуються кваліфікаційні характеристики соціальних працівників, які безпосередньо надають допомогу та займаються управлінням існуючої системи. Слід констатувати, що на сьогоднішній день більшість з них не мають відповідної освіти та не завжди можуть оперативної та якісно орієнтуватись в складних життєвих ситуаціях, оскільки значна частка кадрів в зазначеній системі залишилась працювати ще з радянських часів, а молоді фахівці через низький рівень заробітної плати не прагнуть присвячувати себе розвитку соціальної сфери.

3. **Педагогічний принцип** – визначає комплекс методологічних підходів, на базі яких будується виховний процес в державних закладах системи соціального захисту дітей (дитячих будинках, притулках, інтернатах, спеціалізованих школах та ін.). У його основі лежать методи колективного виховання та повна відсутність програм з надання соціальних і побутових навичок. Тому у більшості своїй випускники державних закладів проходять складний процес інтеграції в суспільство, оскільки часто не готові до самостійного життя, а іноді навіть не знають основ самообслуговування та ведення домашнього господарства.

4. **Функціональний принцип** – визначає рівень доступності соціальних послуг окремим групам клієнтів. В Україні дитина попадає в сферу інтересів соціальних служб тільки у випадку, коли вона вже знаходиться в складній ситуації – потрапила на вулицю, залишилась без нагляду батьків, змушена жебракувати, її життя загрожує певні ризики та ін. Для запобігання зазначених випадків українська система соціального захисту дитинства не діє, оскільки не існує структури, яка б здійснювала соціальний супровід сім'ї з дітьми і відстежувала виникнення відхилень та заздалегідь надавала допомогу.

5. **Соціальний принцип** – визначає напрямок та зміст державної політики щодо соціального захисту дітей, встановлює її пріоритети. Сьогодні можна констатувати наявність недостатнього рівня забезпечення державою єдиного та комплексного підходу до налагодження роботи всіх суб'єктів системи соціального захисту дітей в Україні, повну відсутність системи взаємодії відповідних служб для об'єднання, при необхідності, зусиль в інтересах окремої сім'ї з метою комплексного вирішення її проблем та подолання умов через які вона опинилась у складних життєвих обставинах.

Підведемо підсумки. На сьогоднішній день в Україні відсутня система, яка б надавала ефективну допомогу дитині та належну підтримку родині з дітьми відповідно до їхніх потреб та пріоритетів розвитку суспільства. Органів, які б в комплексі забезпечували методологічну, змістовну та технологічну складові організації процесу соціального захисту дитинства, в нашій державі до цього часу не існує. Таким чином, успішна реалізація державою соціальної політики щодо захисту дітей потребує створення такої моделі цієї політики, яка б передбачала функціонування розгалуженої системи надання соціальних послуг спеціалізованими органами та установами.

Література:

1. Бурега В.В. Социология управления / В. В. Бурега. – Донецьк : «Цифрова типографія», 2008. – 440 с.
2. Губерная Г. К. Социально-экономические асимметрии как проблема совершенствования государственной региональной политики / Г. К. Губерная // Вісник економічної науки України, 2009. – № 54. – С. 35-46.
3. Ноздріна О. Система державних органів соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / О. Ноздріна // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / голов. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 33. – С. 262-271.
4. Дівіцина Н. Ф. Соціальна робота з неблагополучними дітьми й підлітками / Н. Ф. Дівіцина. – К. : Просвіта, 2012. – 288 с.
5. Вегера С. Європейські соціальні стратегії і Україна / С. Вегера // Україна: аспекти праці, 2001. – №6. – С.18-29.
6. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист : зб. док. – К. : АТ Видавництво «Столиця», 1998. – 245 с.
7. Шульга Т. І. Робота з неблагополучною сім'єю / Т. І. Шульга. – Миколаїв : Дрофа, 2014. – 254 с.
8. Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей».[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.edu-law.org.ua/2009/10/zakon-ukrainy-pro-zabezpechennya-organiza-sijno-pravovux-umov-socialnogo-zaxystu-ditej-syrit.html> – Назва з екрану.
9. Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.edu-law.org.ua/2009/10/zakon-ukrainy-pro-zabezpechennya-organiza-sijno-pravovux-umov-socialnogo-zaxystu-ditej-syrit.html> – Назва з екрану.